

А.А. Чухно, *акад. НАН України*

ДІАЛЕКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Досліджено співвідношення між діалектичною філософією і методами економічної теорії, підкреслено актуальність цього зв'язку, з'ясовано її класичні витoki. Вказано на необхідність творчого застосування діалектичного методу в сучасному економічному аналізі.

Проблема співвідношення і взаємодії діалектичної філософії та методів економічної теорії залишається актуальною. Про це досить виразно свідчить практика її розв'язання в підручниках з економічної теорії. За часів Радянського Союзу роль філософії перебільшували, навіть абсолютизували. Методом економічної теорії визнавали діалектичну філософію¹. Підкреслювалося, що "...дійсно науковим і загальним способом пізнання дійсності слугує метод матеріалістичної діалектики"². І хоча в той період робили спроби дослідити реальні взаємозв'язки між діалектичною філософією й економічною теорією, цей підхід був не дуже поширений. Навіть у такому солідному виданні, як "Курс політичної економії", констатувалося: "...діалектичний матеріалізм як метод пізнання законів розвитку природи, суспільства і мислення використовується в усіх науках – природничих і суспільних"³. Такі категоричні твердження усували будь-які сумніви. Але ті часи минули і ситуація змінилася докорінно. Лише деякі автори говорять про те, що "...наукова філософія дає загальні принципи діалектико-матеріалістичного пізнання, а як застосовувати ці принципи, як і загальнонаукові методи, для дослідження специфічного предмета – виробничих відносин, за допомогою яких способів і прийомів можна проникнути в їхню сутність і відтворити теоретичну систему законів і категорій – усе це залежить від економічної теорії, від її предмета, її наукової теорії"⁴. З цього засновку витікає, що "...метод економічної теорії – це не механічне застосування методу матеріалістичної діалектики, а творче вироблення принципів і способів пізнання виробничих відносин, які, реалізуючи загальні філософські положення і висновки, утримують у собі й ті особливі риси, які зумовлені специфікою її предмета, специфікою самої науки"⁵. Причому автор цих рядків не обмежується загальними визначеннями, а досить упевнено показує, як філософські принципи видозмінюються і пристосовуються до предмета досліджень. Але ще раз підкреслимо, що це поодинокі випадки. В багатьох підручниках повніс-

¹ Политическая экономия / Под ред. В.А.Медведева. – М., 1988. – С. 26.

² Курс политической экономии: В 2-х т. – Т. 1 / Под ред. Н.А.Цаголова. – М., 1970. – С. 26.

³ Там же.

⁴ Чухно А.А. Методологические проблемы политической экономии. – К., 1988. – С. 59–66.

⁵ Основи економічної теорії. – К., 2001. – С. 16.

тю ігнорується діалектична філософія, її роль у формуванні методів економічної теорії. Про діалектичну філософію немає навіть згадки. Проблема методу економічної теорії надто спрощується. Все зводиться до переліку методів, які застосовуються в економічних дослідженнях. Але тут спостерігаємо два підходи. Згідно з першим основні методи пізнання соціально-економічних процесів поділяються на загальнонаукові (метод суперечностей, структурно-функціональний метод, системний підхід, кількісний і якісний аналіз, метод наукової абстракції, аналізу і синтезу, історичного і логічного) і спеціальні (методи соціально-економічного експерименту, теоретичний і кількісний аналіз)⁶. На мою думку, таку класифікацію методів економічної теорії не можна назвати вдалою, тому що вона ігнорує найбільш загальні закони і принципи, які дає діалектична філософія, і до загальнонаукових методів відносить навіть ті з них, які народжені економічною теорією (наукової абстракції, єдності логічного й історичного, чомусь не згаданий принцип сходження від абстрактного до конкретного тощо). Внаслідок цього до спеціальних методів майже нічого віднести. Відповідно до другого підходу "під методом пізнання розуміють спосіб досягнення мети. Він є робочим інструментом, засобом пізнання предмета, що вивчається". В його структурі виокремлюються методи наукової абстракції, системного аналізу, аналізу і синтезу, поєднання кількісного і якісного аналізу, математичні та статистичні методи, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного й історичного підходів, порівнянь, індукції та дедукції, аналогії, висунення гіпотез тощо⁷. Як видно, за такого підходу методи економічної теорії є не більше як "робочим інструментом". Виходить, що перелік методів дослідження – це як набір ключів, із якого треба взяти такий, що відчиняє певний замок. Цей підхід дедалі ширше запроваджується у практику науково-дослідної роботи. ВАК України вимагає, щоб кожний пошукач ученого ступеню чітко вказував, який метод він використав для дослідження того чи того питання. Така вимога, можливо, має право на існування, але постає запитання, як це узгоджується з підходами й оцінками класиків економічної теорії. Вони вважали, що теорія і методологія нерозривно пов'язані, що справжня теорія – це не доктрина, а наукові висновки, які забезпечують просування пізнання і метод для цього пізнання. Як не можлива наукова теорія без наукового методу, так і метод не можливий без дійсно наукової теорії. І зараз, коли швидко розвивається методологія і логіка наукового пізнання, коли перед кожною наукою і, звичайно, перед економічною теорією постає завдання збагатити і піднести засоби і прийоми гносеології, не спрощення методів і методології, а виховання високої методологічної культури, оволодіння багатствами діалектичної філософії, теорією пізнання залишається одним із пріоритетів дослідницьких програм.

Актуалізувати зв'язок між діалектичною філософією і методами економічної теорії, прояснити його, нагадати про витоки цього зв'язку складає мету зазначеної статті.

⁶ Основи економічної теорії. Політекономічний аспект. – К., 2002. – С. 29–33.

⁷ Гальчинський А., Єщенко П., Палкін Ю. Основи економічних знань. – К., 1999. – С. 35–37.

Важливе місце в системі функцій діалектичної філософії посідає методологічна. Сама її назва походить від грецького слова "methodos" – шлях дослідження, пізнання. Спосіб організації й освоєння дійсності передбачає не лише застосування певних прийомів і правил її пізнання, а й обґрунтування шляхів і методів їх ефективного використання. Тому поряд із поняттям "метод", чи "методи", розвинулося вчення (від гр. logos) про метод та його використання, тобто методологія – вчення про принципи, способи і прийоми пізнання. І хоча методологічна функція філософії є однією з цілої системи функцій цієї науки, у процесі розвитку науки, наукового пізнання вона набрала величезного і відносно самостійного значення. Особливо ці тенденції виявилися у процесі підготовки і здійснення промислової революції, становлення індустріального суспільства, коли розвиток науки дозволив створювати машини і людство почало перехід до великого машинного виробництва. Зростання ролі науки, формування різних її галузей потребувало узагальнення методів досліджень, визначення дійових принципів наукової методології, перетворення останньої на центральну проблему науки. Все "світорозуміння... К.Маркса, – підкреслював Ф.Енгельс, – це не доктрина, а метод. Воно дає не готові догми, а вихідні пункти для дальшого дослідження і метод для цього дослідження"⁸. Як не можлива справжня наукова теорія без діалектичного методу, так і науковий метод не можливий без справжньої наукової теорії. Ф.Енгельс указував, що "вироблення методу, який лежить в основі марксової критики політичної економії, ми вважаємо результатом, який своїм значенням навряд чи поступається перед основним матеріалістичним світоглядом"⁹.

Головним питанням методології економічної теорії є виявлення співвідношення між діалектичною філософією і методами економічної теорії. Річ у тім, що економічна теорія як складова суспільствознавства не лише органічно пов'язана з філософією, але й спирається на діалектичну філософію як науку про найбільш загальні закони розвитку природи і суспільства. Саме вона забезпечує теоретичне осмислення дійсності, за допомогою філософських категорій і законів розкриває сутність об'єктивного світу і способи його пізнання, напрямки і шляхи цивілізаційного прогресу. Основні принципи діалектичної філософії слугують передумовою для створення і наукової теорії, і наукових методів економічної теорії.

Глибокий внутрішній взаємозв'язок і взаємодія діалектичної філософії та економічної теорії стали підставою для ототожнення діалектичного методу з методом економічної теорії. "Методом політичної економії є... діалектичний метод, який обумовлює дослідження економічних процесів у їхній єдності та відмінності, у їхньому історичному розвитку"¹⁰. Діалектико-матеріалістичний підхід є дійсно науковим і "...єдине правильним рішенням наукових проблем на підставі не емпіричного позитивізму (досвіду), а об'єктивного аналізу, що

⁸ *Енгельс Ф.* Вернеру Зомбарту // *Маркс К., Енгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т. 39. – С. 337.

⁹ *Енгельс Ф.* Карл Маркс. "До критики політичної економії. – Т. 13. – С. 465.

¹⁰ Политическая экономия: В 2-х т. – Т. 2 / Под ред. А.М.Румянцева. – М., 1982. – С. 10.

характеризує внутрішні зв'язки явищ, які існують у реальності та в їхньому розвитку"¹¹.

Чому метод економічної теорії не можна ототожнювати з методом діалектичної філософії? Перш за все, метод науки взагалі й економічної теорії зокрема не можна трактувати як щось зовнішнє щодо даного предмета, навіть якщо це метод діалектичної філософії. Об'єктивна дійсність і метод її пізнання, наукова теорія і методологія являють собою певну відповідність, більше за те – єдність. Щоб розкрити внутрішню організацію предмета, необхідно виявити, передусім, об'єктивно існуючі взаємозв'язки і взаємозалежності у предметі дослідження, діалектику їх функціонування і розвитку і вже потім відтворити в теоретичній системі законів і категорій. У силу цього діалектика предмета досліджень містить у собі і визначає собою метод досліджень. Ось чому Гегель, один із творців діалектичної філософії, свого часу зазначав, що метод є усвідомлення форми внутрішнього саморуху її змісту. З розвитком діалектичної філософії, наукової методології та логіки досліджень у межах єдності предмета і методу відбувається відносно відособлення останнього, розроблення теорії методу, тобто методології, на підставі розвитку теорії предмета.

Ототожнення методу діалектичної філософії та економічної теорії, а тим більше зведення методу економічної теорії до методу діалектичної філософії неминуче веде до того, що метод економічної теорії виявляється, по суті, зовнішнім щодо предмета економічної теорії. Створюється викривлене уявлення, начебто наукова філософія в готовому вигляді і надає метод економічній теорії, а розвиток методу економічної теорії – справа не самої цієї науки, а діалектичної філософії. Як уже указувалося, наукова філософія відіграє визначальну роль у формуванні методу економічної теорії, вона дає загальні принципи діалектичного пізнання, а як застосувати ці принципи для дослідження специфічного предмета – виробничих відносин, за допомогою яких способів і прийомів можна проникнути в їхню сутність і відтворити теоретичну систему законів і категорій – усе це залежить від самої економічної теорії, її предмета, її наукової парадигми. Тому метод економічної теорії, як і будь-якої науки, не може бути чимось зовнішнім щодо предмета дослідження, в тому числі щодо предмета економічної теорії. Він є не лише передумовою і підсумком дослідження, а і внутрішнім моментом дослідження. Більше за те, можна стверджувати, що предмет і метод науки являють собою єдність. Між предметом і методом відбувається глибока діалектична взаємодія і взаємоперехід. Характерна риса наукової теорії та методології, наукового знання – монізм, глибокий внутрішній взаємозв'язок і взаємообумовленість, внутрішня єдність.

На відміну від філософії позитивізму, діалектична філософія виходить із того, що наукова теорія – не лише предмет методологічного дослідження, а й засіб його здійснення. Розв'язання методологічних проблем пов'язане, перш за все, з розвитком теорії, категоріального апарату і концептуального змісту науки. Пізнавальні можливості науки перебувають у залежності від її теорети-

¹¹ Экономическая теория (политэкономия) / Под ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. – М., 1997. – С. 46.

чного рівня і визначаються ним. Тому розвиток методології – це розвиток самої науки, її концептуального змісту, категоріального апарату. Чим глибше теорія розкриває зміст понять, категорій, законів, їхні пізнавальні, гносеологічні можливості, тим більше її методологічне значення. Водночас теорія потребує адекватного методу, є критерієм його ефективності. Отже, розвиток методології економічної теорії як науки про метод покликаний не лише визначити місце і роль діалектичної філософії у формуванні методу економічної теорії, а і глибше розкрити діалектику предмета і методу економічної теорії.

Діалектична філософія виходить із того, що суспільство, як і природа, перебуває у процесі розвитку, але суспільний розвиток, і в цьому його особливість, відбувається шляхом переходу від нижчої формації до вищої, що і знайшло узагальнений вияв у такому понятті, як формаційний підхід. Він панував більше як півтора століття, дозволив пізнати й усвідомити закономірності суспільно-економічного розвитку, глибоко вкорінився в суспільну свідомість.

Сучасна епоха довела, що і формаційний підхід має історичний характер. Він уже відіграв свою роль. Річ у тім, що в основі цього підходу лежать виробничі відносини, відносини власності на засоби виробництва, класовий характер суспільства. Класова боротьба рабів і рабовласників, селян-кріпаків і поміщиків, пролетаріату і буржуазії визначала і життя суспільств, і їх перехід від нижчої формації до вищої. Треба зазначити, що і формаційний підхід, і класова боротьба сьогодні зберігають своє значення для певної частини світу. Але не можна не бачити, що в епоху переходу людства від індустріальної до інформаційної (постіндустріальної) стадії цивілізаційного прогресу відбуваються глибокі, справді революційні зміни, які змушують переглядати наукові можливості формаційного підходу. В індустріальну епоху панувало матеріальне виробництво, і пролетаріат, робітничий клас, становив основну масу населення. Проте вже тоді швидко зростала освіченість і культура, збільшувалася питома вага розумової праці. Поряд із матеріальним виробництвом високими темпами розвивалася сфера послуг, тобто наука, освіта, культура, охорона здоров'я тощо. В новому суспільстві сфера послуг стає пануючою, в ній зайнято до трьох чвертей працюючих, переважає розумова праця. Це істотно змінює класову структуру суспільства, пануючим стає середній клас. З'являється категорія "людський капітал", що відбиває нове становище і нову роль людини в суспільстві. Раніше панувала приватна власність та її форми, зараз дедалі більше розвивається плюралізм форм власності та форм господарювання. Все це підірвало підвалини формаційного підходу і зумовило, що новий, постіндустріальний, стадії більшою мірою відповідає цивілізаційний підхід, який базується не на класових, а на загальнолюдських цінностях, не на формах власності, а на технологічній організації суспільства, технологічних способах виробництва, що дозволило не лише чітко визначити історичні ступені прогресу цивілізації: доіндустріальний (аграрний), індустріальний і постіндустріальний, а і виявити критерії ступеня розвитку кожної країни і світу загалом. Отже, в сучасних умовах саме цивілізаційний підхід із його новими критеріями виступає формою послідовної реалізації законів діалектичної філософії щодо дослідження розвитку суспільства. Але, як і раніше, вона визначає

головний зміст і методів, і методології пізнання суспільного розвитку. Тому, як і раніше, немає підстав ані для ототожнення методів діалектичної філософії та економічної теорії, ані для зведення методу економічної теорії до методу діалектичної філософії.

Річ у тім, що діалектична філософія як наука одночасно є і світоглядом, і гносеологією, і методологією, причому, як ми зазначали, між цими функціями існує глибокий внутрішній зв'язок і взаємодія. Всі ці та інші функції характеризують високе призначення діалектичної філософії. Тому спроби ототожнити наукову філософію з методом економічної теорії, а тим більше, повністю її включити в метод економічної теорії не витримують критики. Ще раз підкреслимо, що діалектична філософія відіграє вирішальну роль у формуванні методу економічної теорії. Проте вона не може замінити цей метод. Розкриваючи всезагальні закони суспільного розвитку, методи пізнання природи і суспільства, діалектична філософія слугує методологічною підставою розвитку наукової теорії та методу економічної теорії (взаємозв'язок і взаємодія діалектичної філософії та економічної теорії у процесі формування методу визначається діалектикою загального й особливого). Економічна теорія має свій специфічний предмет – виробничі відносини, що відрізняє її від решти наук. Тому метод економічної теорії являє собою, перш за все, творче застосування методу діалектичної філософії у відповідності із специфікою предмета дослідження, що і визначає його діалектичну природу. Отже, метод економічної теорії – це не механічне застосування методу діалектичної філософії, а творче вироблення принципів і способів пізнання виробничих відносин, які, відображаючи загальні філософські положення, містять у собі й ті особливі риси, які зумовлені специфікою самої науки.

Закони і категорії діалектичної філософії дозволяють виробити такі принципи і способи здійснення пізнавальної діяльності, які реалізують діалектичний підхід щодо даного предмета дослідження. Так, одним із корінних положень діалектичної філософії є принцип первинності матерії та вторинність свідомості, який конкретизується у принципі первинності суспільного буття стосовно суспільної свідомості. Економічна теорія, спираючись на ці положення діалектичної філософії, творчо втілює їх шляхом розгортання принципу первинності матеріальних, економічних відносин стосовно ідеологічних, принципу примату власне виробництва стосовно інших фаз суспільного виробництва. Це дозволяє не лише реалізувати принцип первинності матерії, суспільного буття, але і принцип об'єктивності – шляхом виокремлення з усієї системи суспільних відносин економічних як першопричинних, об'єктивних, що складаються у процесі виробництва незалежно від волі та свідомості людей, утвердження визначальної ролі фази безпосереднього виробництва у створенні та русі матеріальних благ і послуг, виробничих відносин. Таким чином, положення діалектичної філософії про первинність матерії, суспільного буття стосовно свідомості трансформуються в евристичні принципи економічної теорії, її наукової методології. Тому принципи первинності матеріальних, економічних відносин і примату виробництва втілюють у собі те загальне, що впливає з положень діалектичної філософії, і те особливе, що пов'язане зі специ-

фікою предмета економічної теорії. Первинність матеріальних відносин в усій системі суспільних відносин, примат виробництва в усій системі суспільного відтворення є не лише нижчими ступенями абстракції порівняно з вихідними загальними філософськими категоріями, вони мають більшу конкретність і різноманітніший зміст. Адже вони виражають ту специфіку предмета економічної теорії, яка пов'язана з дослідженням відносин між людьми у процесі виробництва матеріальних благ і послуг.

Усе це означає, що метод економічної теорії, не будучи зовнішнім стосовно свого предмета, не є чимсь однозначним. Навпаки, це складне утворення. Діалектична філософія як наука про найзагальніші закони розвитку природи, людського суспільства і мислення визначає те загальне, що становить головний зміст методу будь-якої науки, а отже, й економічної теорії. Саме це надає діалектичну природу методу кожної науки, визначає її діалектичний характер. Разом з тим поряд із загальним, як головним і визначальним, метод кожної науки включає в себе і ті способи дослідження, які зумовлені специфікою предмета дослідження. Тому пізнати метод науки – це, перш за все, розкрити те загальне, що властиве методам усіх наук і визначається діалектичною філософією, і те особливе, що притаманне методу даної науки, в тому числі економічної теорії. Складність завдання полягає в тому, що предмет дослідження в різних науках, передусім, у природничих і суспільних, істотно відрізняється. У природі об'єктивні процеси руху матерії відбуваються незалежно від волі та свідомості людини. В суспільстві об'єктивні закони теж незалежні від волі та свідомості людей, але вони виявляються через діяльність людей, обдарованих свідомістю і волею. Це ускладнює не лише рух суспільної матерії, а і її дослідження.

Не менш важливим є те, що закони природи вічні, а закони розвитку економіки і суспільства мають історичний характер. Звичайно, природа змінюється, особливо під впливом людської діяльності, що й зумовило виникнення і розвиток екології – науки про раціональне використання природних багатств і збереження навколишнього середовища. Але ці зміни не заперечують того, що відкриті в різні часи закони фізики, хімії, біології як діяли раніше, так діють і зараз. Кожне покоління вчених збагачує знання про природу і закони її розвитку.

Зовсім інакше виглядає справа щодо розвитку суспільства. Зростання продуктивних сил веде до змін у виробничих відносинах, що, в кінцевому підсумку, зумовлює утворення нового способу виробництва. Кожна система виробничих відносин, окрім загальних, має свої специфічні економічні закони. І завдання суспільствознавства полягає в тому, щоб найзагальніші закони розвитку, які розкриває діалектична філософія, застосувати до дослідження життя і розвитку суспільства.

Як і природознавство, діалектична філософія є методологічною підставою суспільствознавства – науки про особливості розвитку суспільства як вищої форми матерії. Цілком зрозуміло, що тут потрібне творче застосування законів діалектики щодо своєрідного предмета дослідження. Звідси випливає, що кожен спосіб виробництва, кожна суспільно-економічна формація мають свою систему економічних законів. Але оскільки і способи виробництва, і фо-

рмації є ступенями розвитку людської цивілізації, то їхні системи законів містять закони, загальні для всіх способів виробництва, які управляють розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, і специфічні, які виражають специфічні причинно-наслідкові зв'язки, властиві лише даному способу виробництва, даній формації. Потреби пізнання суспільства і суспільного розвитку породили особливий, формаційний підхід у методології, який реалізував закони діалектичної філософії стосовно особливого предмета дослідження.

У силу цього не всезагальні закони, не загальне конститує природу різних способів виробництва, хоча воно відіграє істотну роль, а особливе, специфічні економічні закони кожного способу виробництва. Так, за характером і за своїми соціальними наслідками дія всезагального закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил за капіталізму істотним чином відрізняється від його дії в попередньому суспільстві. І річ не лише в тім, що цьому суспільному ладові властиве не ручне, а велике машинне виробництво і нова класова структура, а в тім, що значно прискорюється розвиток продуктивних сил, а це, своєю чергою, зумовлює зміни у виробничих відносинах. Щоб забезпечити відповідність їх продуктивним силам, необхідні серйозні заходи щодо вдосконалення виробничих відносин. Отже, маємо справу з особливим випадком діалектики загального й особливого. Загальне, властиве всім способам виробництва, розвивається в усезагальне. А коли загальне виступає в ролі особливого, воно визначає специфіку способу виробництва. Цей особливий випадок не є чимсь невідомим. Навпаки, дослідники відзначають, що "...загальне стосовно особливого поводить себе не завжди однаково. Воно може виступати й у своїй власній ролі, і в ролі особливого... Коли воно вказує на відміну порівнюваних матеріальних утворень, воно виступає в ролі особливого"¹². Отже, за визначення способів виробництва, їхньої своєрідності загальне виявляється у формі особливого, бо саме воно характеризує те, що властиве певній епосі суспільно-економічного розвитку.

Складність об'єктивної діалектики предмета досліджень цілком слушно позначається на формуванні методів економічної теорії як складного процесу. Вони містять у собі те всезагальне, що властиве методу діалектичної філософії за її застосування і використання для пізнання суспільно-економічних, виробничих відносин, тобто те всезагальне, що властиве методу економічної теорії загалом. І що особливо важливо, що становить головний зміст методу економічної теорії – це закони діалектичної філософії, які діють в особливих умовах певних виробничих відносин, принципи і прийоми дослідження, вироблені з урахуванням цих умов. Щоб дослідити суперечності певного способу виробництва, необхідно розкрити їхню природу, характер руху, форми єдності та боротьби, що дозволить визначити шляхи і методи їх розв'язання. Отже, загальне в методах економічної теорії – це результат творчого застосування найзагальніших законів розвитку суспільства до дослідження певної системи виробничих відносин. Теоретико-пізнавальна діяльність, забезпечуючи проникнення у глибинні причинно-наслідкові, сутнісні відносини і закони їхнього роз-

¹² Шептулин А.П. Диалектика единичного, особенного и общего. – М., 1973. – С. 132.

виту, створює необхідні передумови для розвитку методології економічної теорії. Тому всебічний розвиток діалектичної філософії у творчій взаємодії з економічною теорією дозволяє розвивати, збагачувати й удосконалювати методи економічної теорії.

Якщо виробничі відносини кожного способу виробництва є різновидом предмета економічної теорії в широкому розумінні, то методи економічної теорії містять у собі загальноекономічні закони і закономірності та вироблені на їхній основі прийоми і засоби пізнання, які використовують в аналізі виробничих відносин різних способів виробництва. Головний зміст методів економічної теорії становить те загальне, що формується на підставі законів діалектичної філософії у процесі пізнання певної системи виробничих відносин, і особливе, що складається внаслідок своєрідності їх дії на певній стадії суспільного способу виробництва. На підставі цих пізнаних законів і закономірностей формуються адекватні принципи, прийоми і засоби пізнання.

У дослідженні капіталізму системний підхід до його пізнання як органічної системи спирається на те, що його основою, особливо на першій стадії, є приватна власність на засоби виробництва. Вихідний пункт пізнання – це відносини між двома товаровиробниками, а вихідна категорія – товар, який утілює ці відносини. Тому цілісне наукове пізнання ґрунтується на системно-структурному аналізі, на розкритті діалектики усупільнення виробництва і праці та відносного економічного відособлення, яке базується на приватній власності, на взаємодії монополії та конкуренції, на підставі методу сходження від абстрактного до конкретного: товар, гроші, капітал, додаткова вартість і т. д.

Специфічні риси методу економічної теорії знаходять свій вираз і в особливому співвідношенні історичного і логічного. Адже методи економічної теорії, властивий їм принцип історизму передбачають виявлення не лише загальносистемної сутності певних виробничих відносин, а і структурних взаємозв'язків загальносистемних відносин і законів із специфічними формами. Загальносистемні відносини, як правило, не існують у "чистому вигляді", вони вплетені в живу тканину певних виробничих відносин. Усе це визначає їхню складну структуру й обумовлює необхідність за пізнання, спираючись на конкретно-історичний підхід, здійснити системно-структурний аналіз, виявити діалектику загального й особливого у процесі функціонування і розвитку системи виробничих відносин.

Економічна теорія як наука в широкому розумінні цього слова складається з частин, кожна з яких досліджує особливі закони окремого способу виробництва й обміну. Її предметом є пізнання виробничих відносин. Останні завжди мають конкретно-історичну природу, наприклад, феодалні, рабовласницькі, капіталістичні. Тому єдиний предмет на кожному ступені суспільно-економічного розвитку набуває своєрідних рис, і методи економічної теорії не можуть бути незмінними. Зберігаючи загальне, те, що властиве методам цієї науки взагалі, вони мають урахувати те особливе, що визначається предметом дослідження і відбивається в нових рисах і нових підходах. Складність розв'язання цього завдання полягає в тому, щоб розкрити діалектику загаль-

ного й особливого у предметі та методі пізнання кожного способу виробництва й обміну.

Деякі дослідники вважають, що і предмет, і метод економічної теорії в широкому розумінні містять у собі загальне, тобто загальнофілософські засади, й особливе, тобто те, що властиве цій науці загалом. І, мовляв, завдання полягає в тому, щоб розкрити одиничне, тобто те, що властиве певній стадії розвитку виробничих відносин даного способу виробництва¹³. З таким трактуванням методу економічної теорії погодитися не можна. Виходить, що і принципи діалектичної філософії (загальне), і прийоми економічної теорії в широкому розумінні (особливе) механічно переносяться на певний спосіб виробництва і навіть його окрему стадію. Це означає, що зміст методів економічної теорії формується незалежно від її специфічного предмета. Отже, порушується один із докорінних принципів діалектичної філософії – єдність предмета і методу дослідження.

Застосування принципу діалектики загального, особливого й одиничного передбачає набагато глибше врахування і відбиття всіх обставин. І перш за все має бути чітке уявлення, що означає загальне у предметі та методі економічної теорії. Адже, на відміну від природи, в суспільно-економічному розвитку кожний новий спосіб виробництва, маючи нові виробничі відносини, зумовлює дію нових специфічних економічних законів, які, своєю чергою, визначають характер дії всезагальних законів суспільно-економічного розвитку.

Принцип розвитку, який посідає центральне місце в діалектичній філософії, реалізується в економічній теорії, насамперед, у принципі історизму, який виражає специфіку руху суспільної форми матерії, її рухливість, перехід від нижчого до вищого, від одного способу виробництва з властивою йому системою економічних законів до іншого, вищого і досконалішого, який розвивається на засадах якісно нової системи економічних законів. Тому принципово важливо глибоко розуміти закономірні етапи виникнення, становлення і розвитку кожного способу виробництва. В суспільних науках особливо важливо забезпечити наукові підходи до дослідження зв'язків між минулим і сучасним, виявити основний історичний зв'язок між процесами і явищами, щоб чітко бачити, як певне явище в історії виникло, які головні етапи у своєму розвитку воно проходило, і на цій підставі визначити, що собою являло це явище і яким воно стало зараз.

Принцип історизму в економічній теорії виступає у глибокій єдності з логічним. Якщо в історичних науках історія відтворюється так, як це було в дійсності, то в економічній теорії дуже важливо історичний підхід поєднати з визначенням логіки розгортання того чи того процесу – встановити необхідний зв'язок якісно визначених станів економіки і суспільства, які утворюють закономірні, тобто об'єктивно обумовлені процеси переходу від нижчого до вищого. В цьому разі історичне виступає в очищеному від випадковостей, зигзагів вигляді, як виправлене відповідно до законів самого історичного процесу. То-

¹³ Черковец В. Единство предмета и метода политической экономии // Экономические науки. – 1978. – № 8. – С. 29.

му органічна єдність історичного і логічного є своєрідністю методу економічної теорії. Логічне не лише не суперечить історичному, а і є його найпоспідовнішою формою. "...цей метод, – указував Ф.Енгельс, – по суті є не чим іншим, як тим же історичним методом, тільки звільненим від історичної форми і від випадковостей"¹⁴. Відокремлення необхідного від випадкового, розгляд логічного процесу в "чистому вигляді" дозволяє глибоко розкрити закони і закономірності виникнення, формування і розвитку кожного способу виробництва і в теоретичному дослідженні, в системі категорій і законів відтворення реального процесу історичного розвитку.

Важливим принципом діалектичної філософії є всезагальність зв'язків, органічна єдність усіх елементів матеріального утворення, їхній глибокий зв'язок і взаємозалежність. Тому щоб пізнати сутність предмета, треба дослідити всю сукупність його боків і відносин, усіх зв'язків і "опосередкувань". Цей принцип усебічності зв'язків реалізується в економічній теорії і безпосередньо, і через принцип розгляду суспільства як цілісного організму, органічної системи. К.Маркс, обґрунтувавши розвиток суспільства як природно-історичний процес, показав, що кожний новий суспільно-економічний лад, тобто "органічна система", виникнувши, розвивається в напрямку цілісності. "Сама ця органічна система як сукупне ціле, – писав він, – має свої передумови, і її розвиток у напрямку цілісності полягає саме в тому, щоб підкорити собі всі елементи суспільства або створити з нього ті органи, яких не вистачає. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється на цілісність"¹⁵. Отже, діалектична філософія дивиться на розвиток суспільства як на живий організм у його функціонуванні та розвитку. Для дослідження органічної цілісності необхідний системний підхід. Як бік діалектичної філософії, діалектичного методу, системний підхід дозволяє розкрити структуру системи, визначити елементи, які утворюють систему, співвідношення між цими елементами, діалектику взаємодії їх у процесі саморуху системи. Виявляючи елементи системи не лише як частини їх суми, а і як якісні моменти цілісності, метод економічної теорії реалізує філософський принцип усезагальності зв'язків і залежностей, розкриває природу і властивості економічних відносин і зв'язків, проникає в сутність досліджуваного об'єкта і закони його розвитку.

Пізнання системи, розкриття її сутності нерозривно пов'язано з роздвоєнням об'єкта пізнання на суперечливі боки і визначенням шляхів і методів розв'язання цих суперечностей.

Отже, діалектична філософія утворює головний зміст методу економічної теорії, але не шляхом механічного перенесення її методу, а за допомогою творчого застосування і розвитку відповідно до специфіки предмета економічної теорії, вироблення своєрідних принципів і способів пізнавальної діяльності. Тому метод діалектичної філософії як загальне визначає зміст окремого методу економічної теорії, його діалектичну природу. Проте загальне, становлячи сутність окремого, особливого, не вичерпує всього його змісту. Поряд із

¹⁴ *Енгельс Ф.* Карл Маркс. "До критики політичної економії". – С. 466.

¹⁵ *Маркс К.* Экономические рукописи 1857–1859 годов. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 229.

загальним він містить як органічну частину особливе. Але загальне й особливе – це не окремі дві частини, які існують поряд, паралельно, а діалектична єдність, що виступає у вигляді певних принципів як елементів методу або методу загалом.

Не можна не враховувати, що економічна теорія має створювальний характер, вона озброює знанням шляхів і методів становлення і розвитку нового способу виробництва, є науковою основою економічної політики держави, а отже, творення майбутнього суспільства. У зв'язку з цим потрібне поглиблення пізнання економічної системи, всебічне розкриття економічних законів, виробничих відносин у їхній взаємодії з продуктивними силами і надбудовою. Економічна теорія має бути нерозривно пов'язаною з практикою господарювання й управління економікою. Все це не змінює її предмета і методу, проте надає їм істотно важливих рис. Щоб економічна теорія могла виконати цю вимогу, вона має розглядати процеси і явища в незмірно більшій конкретності взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, розкривати форми і методи поєднання науково-технічної революції з удосконаленням системи господарювання, перехід економіки на найбільш прогресивний і ефективний інноваційний тип розвитку, виявляти методи підвищення дії ринкового механізму і посилення економічної ролі держави.

Важливим елементом методу економічної теорії є економічний експеримент. Ще не так давно експеримент пов'язували лише з природничими науками. Але досвід показав, що він можливий і в економіці. Нові методи господарювання, та й нові економічні показники мають пройти попередню апробацію у вигляді економічного експерименту. І лише на підставі практичної локальної перевірки, після випробування їх на практиці, глибокого вивчення достоїнств і недоліків нових методів чи нових показників, роблять висновок про доцільність застосування їх у тій чи тій сфері економіки або в народному господарстві загалом. Наприкінці ХХ сторіччя проводилася значна робота щодо перебудови господарського механізму країни, з запровадженням і розвитком таких методів господарювання, які б у найбільшому ступені реалізували можливість нашої економіки, забезпечували органічне поєднання ринкового механізму з державним регулюванням економіки, створювали реальні умови для підприємництва, ініціативи в інтересах зростання ефективності економіки. За таких вимог саме експеримент дозволив зробити принципові висновки щодо теорії та практики ринкового господарювання.

Усе це підтверджує, що методи економічної теорії є різновидом методу економічної теорії в широкому розумінні. Його головним змістом є у своїй єдності загальне, тобто загальносистемні закони і закономірності, та особливе, тобто своєрідність їх формування і дії на певній стадії певного способу виробництва. Це визначає особливості принципів, засобів і прийомів пізнання, методів економічної теорії загалом. Причому як загальноекономічні закони, зберігаючи свою сутність, набувають у специфічних умовах певного способу виробництва своєрідності і у своїй дії, і у здійсненні, так і загальнофілософські діалектичні принципи набувають особливостей, істотно важливих рис. Як було показано, застосування загальних принципів сходження від абстрактного до

конкретного, єдності історичного і логічного підходів, системно-структурного аналізу модифікується специфікою предмета дослідження, що й уносить характерні риси в їхній зміст. Тому не можна погодитися з твердженням, що начебто основні принципи методу економічної теорії повною мірою зберігають своє значення для різних стадій того чи того способу виробництва. Цим заперечується єдність предмета і методу, необхідність пристосування методу дослідження до зміненого предмета.

Ґрунтовне розкриття діалектики загального, особливого й одиничного в методах економічної теорії сприятиме розвитку і теорії методу, і теорії предмета, а також дедалі глибшому проникненню в сутність кожної системи виробничих відносин і властивих їм систем економічних законів як підстави для вдосконалювання господарської практики.